

ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरीतील ईश्वरवाद

विष्णू मुकुंदराव चापके
एम.ए.एम.एड., एम. फील.

श्री ज्ञानेश्वरी ही मराठी सारस्वताची अभिषिक्त सम्राज्ञी आहे. तत्वज्ञान, साहित्य, विचार, तर्क, विनोद, कर्म, रसनिष्पत्ती, गुण, भक्ती, आदि मानवी जीवन समृद्ध करणारी जीवनमूल्ये व तत्संबंधीची विचार मौक्तिके श्री ज्ञानेश्वरीने कोणत्याही अधिकाराची चर्चा न करता मुक्तपणे सर्वांवर उधळली आहेत.

‘तैसा वाग्विलास विस्तारु ! गीतार्थेसी विश्वभरु ! अनंदाचे आवारु ! मांडू जगा !!’ ही ज्ञानेश्वरीची प्रतिज्ञा आहे. मानवी जीवनाचा सर्वांगीण सुखाचा व परिपूर्णतेचा विचार सांगणारा ग्रंथ आहे. मानवतेतून संतत्वापर्यंतच्या खडतर प्रवासाची जाणीव करून देणारा आणि त्यासाठी आवश्यक त्या मनोधारणा व मनोबळ निर्माण करणारा हा ग्रंथ आहे आणि म्हणूनच मराठी संतवाडमयावर म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनंतर निर्माण झालेल्या संत वाडमयावर श्री ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. श्री ज्ञानेश्वरीतील विचार सूत्रांचा विस्तार पुढील संतवाडमयातून झालेला दिसून येतो. श्री ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत व गाथा ही वारकरी संप्रदायाची प्रस्थानत्रयी समजली जाते. गाथा अभ्यासल्याशिवाय भागवत कळत नाही आणि भागवताशिवाय ज्ञानेश्वरी !

ज्ञानेश्वर महाराजांनी संतवाडमयाचे रहस्य उघड केले. श्री ज्ञानेश्वरीकडे पाहण्याची त्यांचे दृष्टी वेगळी होती. कर्म, ज्ञान आणि उपासनेची मानवी जीवनातील अनिवार्यता ओळखून ही त्रिसूत्री परस्पर संबधाने श्री ज्ञानेश्वरीत सुसूत्रतेने मांडली आहे. केवळ एवढेच नव्हे तर श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीतेतील सिध्दांत मांडताना दृष्टांताने इतके वैविध्य ठेवले आहे की सिध्दांत बुद्धीमध्ये पक्का बसवूनही दृष्टांत वाचण्याचा मोह अनावर होतो, होत रहातो ! श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टांताचे महत्व एवढयावरच थांबत नाही तर ते दृष्टांत इतक्या भिन्न भिन्न क्षेत्रातील

आहेत की त्या दृष्टांताच्या अभ्यासाने त्या त्या क्षेत्रात आपली बुद्धी परिपक्व होत जाते. तितक्या विषयाने ज्ञान आपणास होत जाते. हे विषयवैविध्य आपणांस अनेक सिध्दांत विस्तारामध्ये उपयोगी ठरते. समाज प्रबोधनकारांस हे सर्व आवश्यक आहे हे ओळखून श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी असे प्रबोधनकार निर्मितीला प्राधान्य दिले. असे प्रबोधनकार ही काळाची गरज असते. समाजव्यवस्था बदलली, सामाजिक हेतू व सामाजिक मनोवृत्ती बदलली तरीही संतवाडमय आणि प्रबोधनकाराची आवश्यकता असतेच !! तो बहुगुणसंपन्न असावा. निरोगी, स्वस्थ व आध्यात्मिक समाजनिर्मिती करण्यास सक्षम होऊ शकेल. अशा प्रबोधनकारांच्या निर्मितीसाठी संतवाडमयाच्या अभ्यासाची सुव्यवस्था लावली. तसा अभ्यास करवून घेणारे निष्णात श्रद्धालु व ज्ञानसंपन्न शिक्षकांची नियुक्ती केली आणि हे सातत्य टिकावे आणि निरपेक्ष व निस्पृहपणे टिकावे यासाठी याच पठडीतून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांची मनोभूमिकाही तयार केली ! आणि हे सर्व श्री ज्ञानेश्वरी व इतर संतवाडमयाच्या वैचारिक अधिष्ठानावर.

विश्वोद्धारकात मार्गात तत्वज्ञान, साहित्य, कला, सदाचार व इतिहास हे पाच अंग निश्चित असतात. त्यात साहित्य हे अंग महत्वाचे आहे. त्यात अधिक पद्यात्मक व कांही गद्यात्मक असते. ‘सहहितं यत तत्साहित्यम’, माउलींच्या भाषेत वाचे बरवे कवीत्व ! कवीत्वी रसिकत्व ! रसिकत्वी परतत्व ! स्पर्श जैसा !! यात वैदिक, ऋचा, मंत्र असतील, शास्त्रीय मंत्र असतील किंवा साधुसंतांच्या बोलण्यातून बाहेर पडलेले शब्द असतील ‘आली मुखा वाटे अमृत वचने ! सहज बालणे हित उपदेश !’ ज्यांच्या मोकळ्या मुखातून बाहेर पडलेल्या शब्दांची किंमत येणे शक्य नाही. ‘म्हणेनि रिकामी तोंड ! करु गेले बडबड ! गीता ऐसे गोड ! आतुडले !!’ अर्वाचीन काळात वारकरी संतांच्या सदगुरु योग महाराजांच्या मालिकेच्या परंपरेमध्ये

नैष्ठिक ब्रम्हचर्य, विभूषित अनुग्रहित असे अनेक पैलुंनि नटलेले जीवन. 'अल्पाक्षं असंदिग्ध सारवद विश्वतोमुखम !!' अशीच त्यांची बोलण्याची व लेखनाची पध्दत. त्यातले सिध्दांत एकाग्रतेशिवाय आकलन होणे आवघड आहे.

'ईश्वरवाद' ही संकल्पना मानवी बुध्दिला ईश्वराच्या अस्तित्व पठारावर पोहोचवणारा आहे. मराठी भाषेमध्ये वाद हा शब्द बहुतांशी भांडण याअर्थी घेतला जातो. तसा त्याचा अर्थ 'तत्त्वबुभुत्साः कथा वादः' असा आहे. कुठल्याही वस्तुच्या मूळ द्रव्यास तत्व म्हटले जाते. त्या मूलद्रव्याचे ज्ञान होणे म्हणजे 'तत्त्वज्ञान' शब्द प्रवृत्ती तीन पध्दतीने होते. वाद, विवाद, संवाद यांत वाद म्हणजे 'तीर्थे तीर्थे निर्मलं साधुवृंद ! वृदे वृदे तत्त्वचिंतानुवार : ! वादे वादे जायते तत्वबोधः ! बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः !!' ज्ञानेश्वरीतील ईश्वरवाद यांत विश्वातल्या अनेक धर्मपंथांतर्गत असणाऱ्या महापुरुषाचे ईश्वर विषयक चिंतन ग्रथीत केले आहे. ते संघर्षात्क नसून समन्वयात्मक आहे. मानवी जीवनाच्या प्रगतीची मूळ पाया म्हणजे विचारातून निष्पन्न होणारे ज्ञान होय. ज्ञानाप्रमाणे भावना होत असते. चुकीचे ज्ञान झाले तर भावनाहि चुकीची होते. तसेच भावनेप्रमाणे क्रिया घडते व त्याप्रमाणे अनुभव येतो व जीवन बनते. या सिध्दांतानुसार जीवास स्वाभाविक ज्ञानांत अनंत कालामध्ये अनेक योनिद्वारे जन्मांतर भोगावी लागतात. याकरिता निर्मल ज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे. दोरीवर सर्पाचा भार झाल्यावर पूढे भीतीची भावना होते. पुढील अनर्थ टाळण्याकरीता मुळातील विचारयुक्त निर्मल ज्ञान होणे क्रमप्राप्त आहे.

मनुष्य स्वतःच्या प्रयत्नाने जेव्हा निर्दोष ज्ञानाचा प्रयत्न करू लागतो तेव्हा त्याची बुध्दि अपुरी पडते. कारण भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्सा, कर्णापाटव हे दोष असतात व दुसरे 'अनादि संसार मालेच्या ठायी ! नित्य विषय सेविले पाही ! ते ठसावले चित्ताच्या ठायी ! वारंवार देहि सेवा !!' त्याला योग्य मार्गदर्शन व वळण देण्याची गरज आहे. ज्यांना संतप्रसाद प्राप्त झाला तीच मंडळी हे कार्य करू शकतात.

मानवी जीवनातल्या स्वाभाविकतेस उभे करणार प्रश्न निर्माण केले आहेत. ज्याच्यामध्ये या ग्रंथाची भूमिका आहे. कुठल्याही विचारास भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भूमिका म्हणजे एक प्रकारचा पाया होय. 'पायावीण भिंत तातडीची' एकदम कुठल्या विचारास पूर्णत्व देणे प्रसंगवशात

चुकीचे होउ शकते. उदा. पूर्वी दानव व देव ब्रम्हदेवाकडे गेले व आम्हाला तत्वज्ञान सांगा म्हणाल्यावर ब्रम्हदेवाने सांगितले 'देह हाच आत्मा आहे' त्यात चार्वाक वृत्तीच्या दानावाला ते पटले व ते त्यावर निश्चित राहिले. पण देवांनी मात्र त्यात पुढे वाचाराची मजल पोहचवली. तात्पर्य 'मंथुनि नवनिता तैसे घे अनंता !' या ज्ञानोबारायांच्या उक्तीप्रमाणे चिंतन चर्चा करणे आवश्यक असते. ती स्वानुभव, शास्त्र प्रमाण व सारासार विचार पध्दतीने करणे आवश्यक असते ती पध्दत सुंदर रीतीने समजवलेली आहे. पुढे ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम कसा झाला हे संशोधन यांत मानसशास्त्र व मानव शास्त्राच्या संपर्कातून अत्यंत कौशल्याने विषय हाताळला गेला. त्यांत कांही पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांचे विचार यथोचित ग्रहण करून आर्य दर्शनातील ईश्वराची कल्पना ही भारत देशातील आस्तिक नास्तिक दर्शनकारांच्या विचारांचा धांडोळा घेतला आहे. तदंतर्गत रामानुजादि वैष्णवांच्या विचारांचा विचार दिला आहे. त्यानंतर पाश्चात्य देशातील तत्वाज्ञान्यांचे ईश्वर सिध्दीचे पुरावे मांडलेले आहेत. आस्तिकवादाच्या मत मांडणीनंतर एकेश्वरीवाद हा विश्वाच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचा विचार आहे. तदुपरान्त नास्तिकवाद व ईश्वरवाद ही चर्चा केली. त्याचा उपयोग कांही विचार प्रसंगाने निर्माण होतात तर कांही संगाने देखील होतात. त्यांना स्वानुग्रहीत विचाराची बळकटी करण्याकरीता इतरांचा विचार विरुध्द असल्याने तो कसा चुकीचा आहे. हे समजण्याकरिता संभवतः डळमळणारा विचार पक्का होण्यास मदत होते. तसेच प्रत्यक्षदर्शी भौतिक विज्ञानावर उभारलेला नास्तिकवाद याचे सुंदर विवेचन केले जे विद्यमान वैज्ञानिक जगाच्या भरारीला पायबंद घालण्यास उपयुक्त ठरू शकते. ईश्वराच्या भावनेबरोबर धर्म ही भावना जोडलेली असते तिचे चिंतन पण केले नंतर ईश्वरा विषयीच्या भोळ्या समजुतीची चर्चा केली ज्यामुळे मनुष्य अंधश्रद्धेच्या जोखडातून बाहेर पडेल. देवधर्माचे भवितव्य हा महत्वाचा विषय झाल्यावर ईश्वरदर्शन अथवा साक्षात्कार पण 'अत्यंत जिह्वाळ्याचा विषय दिला आहे व शेवटी विश्वातील अन्य अन्य पंथियातील मंत्रात्मक साधनेचा बहुमूल्यभाग प्रकट केला आहे. असा प्रयत्न श्रीगुरु पद पद्यपराग ! लाहे जै का !! या उक्ती प्रमाणे त्यांनाच शक्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. ज्ञानेश्वरांचे व्यक्तीमत्व लेखक प्रा. डॉ. पाटील सुशिला
२. सार्थ ज्ञानेश्वरी लेखक प्रा. गो. वि. दांडेकर
३. ज्ञानेश्वरी लेखक श्री. किसन साखरे
४. शैक्षणिक तत्वज्ञान लेखक श्री. म. बा. कुंडले

